

We zijn met te veel

EEN PLEIDOOI VOOR EEN HERBERGZAME WERELD

Fons Jena

Eburon
Utrecht 2021

ISBN 978-94-6301-357-4

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Foto voorzijde: Het Huzenbacher meer bij Baiersbronn, Zwarte Woud, Baden-Wurtemberg, Duitsland.

© Juergen Wackenhut/Shutterstock

Foto achterzijde: Alexanderplatz, Berlijn, circa juni 2016. © Claudio Divizia/Shutterstock

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2021 F. Jena. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	11
DEEL 1: Een inleiding tot overbevolkingskunde	13
1. Wat is overbevolking?	15
2. Probleemstelling en pleidooi	27
3. Het ABC van bevolkingsgroei	35
4. De bevolkingsexplosie	47
5. Tussen bezorgdheid en taboe	55
DEEL 2: Een pleidooi voor een herbergzame wereld	69
6. Demografische vooruitzichten	71
7. De welvaartstransitie	89
8. Planetaire grenzen	105
9. De uitdaging	121
10. Technologie, consumptie en bevolkingsgrootte	133
11. Minder mensen voor meer menselijkheid	151
DEEL 3: Van utopie naar realiteit	169
12. Een duurzaam en menswaardig bevolkingsbeleid	171
13. Hindernissen en weerstand	187
14. Overbevolkingsactivisme	209

INHOUDSOPGAVE

Nawoord	225
Dankwoord	229
Bijlage 1: Misverstanden	231
Bijlage 2: Optimale bevolkingsgrootte	241
Geraadpleegde bronnen	251
Eindnoten	257

Er is ongetwijfeld ruimte in de wereld voor een grote toename van de bevolking, in de veronderstelling dat de welvaart blijft stijgen en het kapitaal toeneemt. Maar ook al is het goed bedoeld, moet ik bekennen dat ik weinig reden zie om dit te wensen. De bevolkingsdichtheid die nodig is om de mensheid alle voordeel te doen halen uit samenwerking en sociale ommeegang is in de meest bevolkte landen reeds bereikt.

Een bevolking kan te groot zijn, hoewel iedereen ruimschoots van voedsel en kleding is voorzien. Het is niet goed voor de mens om voortdurend in de aanwezigheid van zijn soortgenoten te moeten verblijven. Een wereld waaruit de eenzaamheid verbannen is, is een zeer zwak ideaal. Eenzaamheid, in de zin van vaak alleen zijn, is essentieel voor de verdieping van bezinning of karakter; en alleen zijn te midden van natuurlijke schoonheid en grootsheid doet gedachten en wensen ontstaan die niet alleen goed zijn voor het individu, maar ook voor de samenleving. We beleven ook helemaal geen voldoening aan het ons voorstellen van een wereld die niets overlaat aan de spontaneïteit van de natuur; met elke vierkante meter grond gecultiveerd om de mens te voeden, elk bloemrijk grasland of natuurlijke weide omgeploegd, alle viervoeters of vogels die niet gedomesticeerd zijn ten voordele van de mens uitgeroeid als rivalen voor voedsel, elke heg of overbodige boom neergehaald, en nauwelijks nog een plaats waar een wilde struik of bloem kan groeien zonder te worden uitgeroeid als onkruid in naam van de verbeterde landbouw.

Als de aarde haar herbergzaamheid moet verliezen die ze net haalt uit datgene wat moet verdwijnen om de rijkdom en de bevolking te doen toenemen, enkel en alleen om haar in staat te stellen een grotere, maar niet betere of meer gelukkigere bevolking

te ondersteunen, hoop ik oprecht, in het belang van hen die na ons zullen komen, dat zij tevreden zullen zijn om stationair te blijven, lang voordat zij daartoe gedwongen worden.

Een stationaire toestand van kapitaal en bevolking betekent daarom geen stilstand van menselijke verbetering. Er zou nog evenveel ruimte zijn voor allerlei vormen van geestelijke cultuur en morele en sociale vooruitgang; evenveel ruimte voor het verbeteren van de kunst van het leven, en zelfs veel meer kans op een dergelijke verbetering, wanneer de geesten niet langer in beslag worden genomen door het steeds verlangen naar meer. Zelfs de industriële wetenschappen zouden net zo serieus en met succes kunnen bloeien, met het enige verschil dat industriële verbeteringen, in plaats van enkel gericht te zijn op de toename van de rijkdom hun rechtmatig effect zouden bereiken, namelijk het verlichten van de arbeid.

Het is te betwijfelen of de mechanische uitvindingen die op heden het licht hebben gezien het dagelijks labuur van de mens hebben verlicht. Wel hebben ze een grotere bevolking in staat gesteld om hetzelfde leven van sleur en verknechting te ondergaan, en om een toenemend aantal fabrikanten en anderen fortuinen te laten verdienen. Het is juist dat ze het comfort van de middenklasse hebben vergroot. Maar ze zijn nog niet begonnen met het realiseren van de grote veranderingen in het lot van de mensheid. Alleen wanneer de mensheid onder de leiding zal staan van een weloverwogen visie kan de vooruitgang die bereikt is geweest door het intellect en de energie van wetenschappers een gezamenlijk menselijk bezit worden, en het middel om het lot van iedereen te verbeteren en te verheffen.

– John Stuart Mill (1806 – 1873), Engelse filosoof en econoom.
(In 1848, wanneer deze tekst voor het eerst gepubliceerd werd,
herbergde de wereld net iets meer dan 1 miljard mensen)¹

VOORWOORD

Als er iets is waar ik me zorgen over maak is het hoe het grote aantal mensen en de bijhorende grootschalige economische, commerciële en industriële activiteiten niet alleen de aarde, maar ook onze menselijkheid vernietigen. Hoe meer mensen we op deze wereld zetten hoe minder ruimte er is voor natuur, individuele waarde, verdraagzaamheid, rust en vrijheid. En terwijl de wereld haar herbergzaamheid aan het verliezen is houden we ons bezig met de symptomen en blijven we blind voor de achterliggende oorzaken. Als de mensheid een herbergzame en mooiere wereld wil bereiken zal zij haar manier van redeneren en haar omgang met haar omgeving moeten veranderen.

Hoe die betere wereld er zou kunnen uitzien kan het voorwerp zijn van een vervolghet verhaal, maar met dit pleidooi wil ik al één belangrijk element van dat groter verhaal verduidelijken, namelijk het belang van het aantal mensen in het tot stand brengen van die betere wereld. Vele milieuproblemen en sociale conflicten zijn een gevolg van te veel mensen, of zouden minstens eenvoudiger op te lossen en minder hinderlijk zijn met minder mensen. Begrijp me niet verkeerd: een kleinere bevolkingsgrootte is zeker geen universeel geneesmiddel, maar het is wel een universele ‘vereenvoudiger van problemen’ met een heleboel voordelen. Het is geen voldoende voorwaarde maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor een betere wereld.

Een andere zorg van mij is de oppervlakkigheid van maatschappelijke discussies en de afwezigheid van kritisch denken bij een grote meerderheid van de mensen. Uiteraard begrijp ik dat we als mens proberen vat te krijgen op de complexe realiteit door vereenvoudigingen te maken en prioriteiten te stellen, maar dat proces mag nooit onderhevig zijn aan allerlei misverstanden, dogma’s en taboes. Ze beletten ons om over bepaalde zaken na te denken of om bepaalde verbanden te leggen waardoor redeneringsfouten en foute conclusies worden gemaakt. Dit proces mag ons ook niet weerhouden om

binnen die complexiteit naar eenvoud te zoeken. Tegen elke vereenvoudiging of prioritering repliceren 'dat het allemaal niet zo eenvoudig is' zou veel te gemakkelijk zijn. Toch is dat een veel voorkomend tegenargument op de stelling dat minder mensen veel hedendaagse problemen zou vergemakkelijken en heel wat voordelen zou opleveren. Opmerkelijk, want in dezelfde zin wordt er dikwijls beweerd dat het allemaal de fout is van één of andere oorzaak (zoals ons consumptiegedrag of het systeem) of dat het allemaal kan opgelost worden door technologie en innovatie.

Maar de weerstand is begrijpelijk: kritisch zijn over onze menselijke natuur maakt ons ongemakkelijk en om het volledige plaatje te brengen moet je gevoelige onderwerpen zoals reproductieve vrijheid, migratie en economische groei durven ter sprake brengen. Laat het dus duidelijk zijn dat een pleidooi houden voor een vrijwillige en wereldwijde bevolkingskrimp in een groeiverlaafde en politiek correcte maatschappij niet evident is. Maar omdat ik niet kan blijven toezien hoe de mens zichzelf en de natuur aan het folteren is, voel ik me er toe verplicht om dat betoog op papier te zetten en het zo veel mogelijk te delen met anderen. Daarnaast is dit boek ook een inleiding tot de 'overbevolkingskunde', een (tot nu toe) nog onbekende tak in de wetenschappen, maar één die wel broodnodig is. Omwille van de beperkte populariteit van deze kunde heb ik het bewust toegankelijk geschreven, maar hopelijk is er ook voldoende inhoud die de expert weet te boeien. Er valt veel meer te zeggen over dit boeiend onderwerp, maar voor meer informatie verwijs ik naar de lijst van geraadpleegde bronnen en eindnoten op het einde van het boek.

Ten slotte hoop ik dat dit boek kan bijdragen tot een beter begrip van het onderwerp, en dat het mensen kan overtuigen dat een wereld met minder mensen niet enkel een meer duurzame wereld maar ook een meer herbergzame wereld zou zijn, zowel voor de mens als voor de natuur. Het ontkrachten van de vele misverstanden die er bestaan rond het onderwerp is misschien wel het belangrijkste want ze vormen voor velen een onoverkomelijke drempel tot het onderwerp. Om die reden worden deze misverstanden nog eens samengevat in de bijlagen.

Fons Jena
Terlanen, augustus 2021

DEEL 1:

EEN INLEIDING TOT
OVERBEVOLKINGSKUNDE

“Al onze milieuproblemen worden gemakkelijker op te lossen met minder mensen, en moeilijker – en uiteindelijk onmogelijk – met steeds meer mensen.”

– Sir David Attenborough

“Kan je een probleem bedenken, op welk gebied van menselijk streven en op welke schaal ook, waarvan de langetermijnoplossing op een aantoonbare manier wordt geholpen, ondersteund of bevoordeeld door verdere toename van de bevolking?”

- Albert Bartlett (1923 – 2013)²

1.

WAT IS OVERBEVOLKING?

Zoals dat gaat met begrippen die een taboe zijn kan het wel eens zijn dat mensen er een verkeerde interpretatie aan geven. Dat is niet anders bij overbevolking. De term kan terecht of onterecht gebruikt worden en de betekenis hangt ook af van de context. Zo kan je zeggen dat de gevangnissen overbevolkt zijn omdat er te veel gevangenen zijn voor de beschikbare capaciteit. Of zijn ze overbevolkt omdat de gevangnissen die ter beschikking zijn onvoldoende zijn voor het aantal gevangenen? Dan kunnen we ons de vraag stellen: zijn er te veel gevangenen of zijn er te weinig gevangenen? Een tweede vraag die we ons hier moeten stellen is waarom we in de eerste plaats spreken over overbevolking van de gevangnissen. Is het omdat de gevangenen onvoldoende beweegruimte hebben? Of omdat er te weinig personeel is om alles veilig te laten verlopen? Van een gevangenis of van zwerfkatten zeggen we al snel dat er sprake is van overbevolking, maar als we het hebben over een dorp of een gehucht dat moet uitbreiden om de bevolkingsgroei te kunnen opvangen – en daarom een heel bos moet gekapt worden – dan zal niemand het hebben over overbevolking maar eerder over een tekort aan woningen. Zoals iemand het in de krant mooi samenvatte: ‘Als er in de gevangnissen overbevolking is, staat heel Vlaanderen op z’n kop maar als de aarde overbevolkt blijkt, wordt dat doodgezwegen’.³ Deze bedenkingen tonen aan dat het niet zo eenvoudig lijkt te zijn wanneer er van overbevolking sprake kan zijn. Het ziet ernaar uit dat het een zeer relatief begrip is en dat het voor interpretatie vatbaar is. Vandaag zijn er zowel mensen die overbevolking als een mythe beschouwen als mensen die het als het grootste probleem van de mensheid zien. Het bestaan van deze twee extreme meningen zorgt ervoor dat diegenen die het probleem onder de aandacht willen brengen dikwijls in ongelooft vallen. Hoe kunnen we dat vermijden? Een goede definitie formuleren is al een eerste stap om deze vraag te beantwoorden.

Volgens het Van Dale woordenboek is er sprake van overbevolking wanneer er een te grote bevolking is in verhouding tot de draagkracht van een gebied.⁴ Deze definitie verwijst net zoals de meeste andere definities van overbevolking naar de ‘ecologische draagkracht’ van de omgeving als bepalende factor om een toestand al dan niet te beschouwen als overbevolkt. We moeten dus het begrip draagkracht verder bepalen om deze definitie te kunnen toepassen. De ecologische draagkracht van een gebied is de capaciteit van die omgeving om belast te worden door menselijke aanwezigheid zonder zelf permanente schade op te lopen. Zo moet die omgeving de nodige ‘ecosysteemdiensten’ kunnen blijven leveren waar al het leven zo afhankelijk van is (zoals het zuiveren van lucht en water, het leveren van hernieuwbare grondstoffen en het verwerken van afvalstromen). De bevolkingsgrootte wordt dus beperkt tot de capaciteit van de omgeving om die bevolking op een duurzame manier te voorzien van alle levensnoodzakelijke diensten.

Het probleem met dit type van definitie is dat ze beperkt blijft tot de fysische noden van de mens en dat ze geen rekening houdt met ethische en psychologische behoeften. Het is onder andere door de toepassing van deze definitie dat velen overbevolking als een zuiver ecologisch probleem zien en als een zuivere evenwichtsoefening tussen draagkracht en voetafdruk. Overbevolking gaat over veel meer dan ‘binnen de draagkracht’ blijven. Als we deze definitie hanteren dan is het beweren dat een omgeving overbevolkt is enkel een vraag of de omgeving voldoende nuttige producten (voedsel, energie, afvalverwerking, etc.) kan leveren voor de mens. En hoeveel hebben mensen nodig? Door iedereen op brood te laten leven zal je minder snel de draagkracht bereiken dan als je iedereen een feestelijke maaltijd voorschotelt. De definitie van overbevolking moet onder meer ook rekening houden met de wenselijke levenskwaliteit van iedereen. Sommige definities houden hier gelukkig wel rekening mee. Volgens het Merriam-Webster woordenboek is overbevolking “de toestand van een bevolking die zo dicht is dat zij een verslechtering van het milieu, een verminderde levenskwaliteit of een bevolkingscrash veroorzaakt”.⁵ Een andere definitie die de invloed van overbevolking op de levenskwaliteit goed weergeeft is de volgende: “Een toestand waarbij de bevolking zo talrijk is in verhouding tot de middelen dat de levensstandaard lager is dan wanneer de bevolking minder talrijk zou zijn”.⁶ Volgens deze definities is er al sprake van overbevolking vanaf het moment dat een bevolkingstoename voor een ver-

slechtering zorgt van de levenskwaliteit van de bestaande mensen. Hier wordt dus wel duidelijk rekening gehouden met de factor levenskwaliteit.

Maar ook deze definitie dekt niet volledig de lading. De definitie is te antropocentrisch: enkel de menselijke noden komen in aanmerking.⁷ Daarom gebruiken ecologen een meer ecocentrische definitie van overbevolking: “overbevolking bestaat wanneer een bevolking te groot is om de ecosysteemdiensten in stand te houden of te groot is om het landschap eerlijk te delen met andere soorten”.⁸ Door rekening te houden met de behoeften van andere soorten daalt de draagcapaciteit van de omgeving drastisch. In plaats van het gebied volledig ter beschikking te stellen voor de mens, moeten er ook ruimte, grondstoffen en diensten voorzien worden voor de andere soorten waarmee we de aarde delen. Door de natuurruimte mee in rekening te brengen komen we uiteindelijk tot een ecocentrische definitie van overbevolking. Volgens deze meer omvattende definitie van overbevolking is een omgeving (regio, land, continent of planeet) overbevolkt indien aan minstens één van de volgende drie voorwaarden voldaan is:

- Wanneer een bevolking de ecologische draagcapaciteit van haar leefomgeving overschrijdt. Dan komt het overleven van die bevolking in gevaar. Ze zal haar huidige manier van instandhouding slechts kunnen blijven volhouden tot haar leefomgeving volledig is uitgeput.
- Wanneer andere soorten onvoldoende ruimte krijgen om te overleven. Wanneer één soort zo overmatig aanwezig is dat andere soorten het moeilijk krijgen om te overleven (door verdwijnen van habitat bijvoorbeeld), dan is er overbevolking van die éne soort.
- Wanneer er onvoldoende ruimte of grondstoffen zijn om elk individu een hoge en gelijke levenskwaliteit te bieden. Vanaf het moment dat elk bijkomend individu de levenskwaliteit van de bestaande individuen (enkelen of allemaal) terugdringt, bevinden we ons in een toestand van overbevolking.

De relativiteit van overbevolking

De definitie van overbevolking maakt al meteen duidelijk waarom overbevolking zo'n relatief concept is. De interpretatie van de drie voorwaarden (voldoende duurzaamheid, natuurruimte en levenskwaliteit) is bij iedereen anders. Hoe mensen de levenskwaliteit ervaren is sterk afhankelijk van individu

tot individu. Iemand die het niet erg vindt om industrieel voedsel te eten in een klein appartement zonder uitzicht op groen zal minder snel klagen van overbevolking dan iemand die midden in het groen wil wonen en enkel lokaal en biologisch voedsel wil eten. De 'ervaring' van de levenskwaliteit verandert ook doorheen de tijd. Een oude Griek uit een kleine stadstaat zou de huidige steden vermoedelijk veel te overbevolkt ervaren, al zou hij snel merken dat alle materiële middelen meer beschikbaar en toegankelijk zijn dan in zijn tijd (maar ook aan dezelfde kwaliteit?). De steden uit de oudheid waren voor velen al meer dan druk en groot genoeg, maar in vergelijking met de steden van vandaag waren dat eerder dorpen. Als je opgroeit in een drukke omgeving met weinig natuur en 'beweegruiimte' dan ga je die drukte, beperking van vrijheid en het verdwijnen van natuur na enige tijd gewoon worden.⁹ En hoeveel ruimte voor natuur moet er zijn? Sommigen vinden een dierentuin hier en daar voldoende en zitten niet in met het laten uitsterven van plant- en diersoorten, enkel het behoud van de 'nuttige' soorten voor de mens is voldoende. Anderen zouden dan alweer de mensheid willen terug katapulteren naar het stenen tijdperk om zo de natuur volledig vrij spel te geven. En ook het aspect van duurzaamheid is relatief. Hoe duurzaam moet de mensheid zijn? Moeten onze voorraden duizenden jaren of miljoenen jaren meegaan? Liefst zo lang mogelijk maar dan zitten we opnieuw in het stenen tijdperk. Deze relativiteit van het concept van overbevolking is een reden waarom sommige mensen van mening zijn dat de aarde niet overbevolkt is. Deze mensen vinden dat het met de huidige bevolkingsgrootte mogelijk is om iedereen op een duurzame manier met een voldoende levenskwaliteit te voorzien en vinden dat er nog voldoende ruimte voor natuur overblijft. Of er sprake kan zijn van overbevolking hangt dus vooral af van hoe hoog we de lat leggen voor onszelf en de mensheid. Als we met weinig tevreden zijn en meer duurzaamheid, natuurruimte en levenskwaliteit niet belangrijk vinden dan gaan we ook niet snel klagen over overbevolking.

Er zijn nog andere redenen waarom overbevolking zo'n moeilijk begrip is. Overbevolking kan bijvoorbeeld een heel plaatselijk fenomeen zijn. Een zeer vruchtbaar stukje grond met veel vegetatie zal meer mensen kunnen herbergen dan dezelfde oppervlakte in een woestijn. Plaatselijke overbevolking kan opgelost worden door de bevolking meer te verspreiden zodat ze overal binnen de draagcapaciteit blijft van haar onmiddellijke omgeving. Maar vanaf wanneer kan er dan sprake zijn van overbevolking? Onze bestaansmiddelen

komen allemaal ergens vandaan. Een kleine stad die voorzien wordt door de onmiddellijke omgeving zal minder snel als overbevolkt beschouwd worden dan een stad die haar overleven te danken heeft aan import vanuit heel de wereld. Er moet dus ook verder gekeken worden dan de bevolkingscijfers van landen. China staat bekend om haar grote bevolking (1,44 miljard inwoners in 2020) maar door de enorme oppervlakte van het land heeft het een veel lagere bevolkingsdichtheid dan België en is het op ecologisch vlak ook duurzamer.¹⁰ Landen zijn gemakkelijke entiteiten om bepaalde toestanden en cijfers weer te geven maar geven vaak een verkeerd beeld, en hoe groter het land hoe minder nauwkeurig de weergave. Of er sprake is van overbevolking is dus niet enkel afhankelijk van hoe mensen hun levenskwaliteit ervaren, maar ook van een relatieve interpretatie van het concept van draagkracht en omgeving.

Bovendien kan overbevolking een tijdelijk fenomeen zijn. Een hoge groeiselnelheid kan voor meer uitgesproken groeipijnen zorgen: de bevolking groeit sneller aan dan wat de economie kan voorzien. Zolang de economie de bevolkingsgroei niet heeft ingehaald zal (een deel van) de bevolking in relatieve armoede leven. De bevolking moet niet enkel in evenwicht zijn met de mogelijkheid om de nodige producten en diensten te produceren, maar er moet ook de nodige economische capaciteit zijn om al deze mensen te werk te stellen. Soms zijn er te veel of te weinig mensen om aan de toenemende vraag te voldoen. Ook het technologische niveau van de maatschappij bepaalt in grote mate of er een onevenwicht bestaat tussen bevolkingsgrootte en voorzieningen (voedsel, grondstoffen, werk, woongelegenheden, enzovoort). De schade die de mensheid toebrengt aan haar omgeving kan door een technologische ontwikkeling verlicht worden of gedeeltelijk ongedaan gemaakt worden. Daardoor kan de draagkracht weer toenemen en kan de dreiging van overbevolking weer uitgesteld worden. De continue intensivering van de landbouw is daar het duidelijkste voorbeeld van.

Verder kunnen de gevolgen van overbevolking niet meteen zichtbaar zijn. Het kan lang duren vooraleer de omgeving het duidelijk maakt dat het de plaatselijke bevolking niet meer kan 'dragen'. De aarde heeft een enorme capaciteit om schade op te vangen en te camoufleren. Zolang de impact van de mensheid opgevangen wordt in die buffer zal de mensheid ook niets ondernemen om haar impact te beperken. Je kan heel wat bos in brand steken vooraleer het globale gevolgen heeft en vooraleer mensen zich gaan afvragen wat ze gaan doen wanneer er geen bomen meer zijn.

De aarde heeft niet enkel een grote buffercapaciteit maar ze was tot voor kort ook relatief leeg. Doorheen de geschiedenis was de bevolkingsgrootte relatief klein in vergelijking met de draagcapaciteit van de aarde. Enkel op plaatsen of regio's met grote concentraties van mensen kon je de gevolgen van een hoge dichtheid en een snelle groei waarnemen. Was de omgeving rond deze concentraties uitgeput of onvoldoende om de groei op te vangen dan werden legers gebruikt om minder dichtbevolkte gebieden te veroveren. Net die uitbreidingsmogelijkheid was voor de mens ook een reden om niet naar een duurzaam evenwicht te moeten zoeken. Had hij dat wel gedaan, dan zou hij het onderspit moeten delven tegen maatschappijen die veroveringsgericht te werk gingen. Het was dus kiezen tussen mee groeien of verdwijnen. Onze geschiedenis is trouwens een rijke bron van voorbeelden om de relativiteit van overbevolking te illustreren, hieronder twee voorbeelden.

In het jaar 1347 maakte Europa kennis met *Yersinia pestis*, de bacterie die de zwarte dood (of de pest) veroorzaakte. Deze epidemie was zo dodelijk dat in de komende honderd jaar één derde van de Europese bevolking stierf. In sommige dorpen en steden stierf de helft van de bevolking. Het zou nog tot in de 16de eeuw duren voordat de bevolking terug hetzelfde niveau zou bereiken van vóór de zwarte dood. Door het verdwijnen van een derde van de bevolking had de pest grote sociale en economische gevolgen.¹¹ Vele gronden werden verlaten en kwamen vrij voor ander gebruik of werden teruggegeven aan de natuur omdat er minder voedsel nodig was. Er was ook weer ruimte voor minder intensieve vormen van landbouw zoals weiland. Dit zorgde voor een grotere beschikbaarheid van vlees en zuivelproducten waardoor de mensen meer dierlijke eiwitten gingen eten als onderdeel van een meer gevarieerd dieet. Doordat Europa voldoende had aan het bewerken van de meest productieve gronden en omdat vee houden minder arbeidsintensief was, steeg de productiviteit van de landbouw. Samen met een sterk gedaalde vraag zorgde dit voor een daling van de voedselprijzen. Tussen het begin van de 14de eeuw en het einde van de 15de eeuw namen de graanprijzen met meer dan de helft af.

Een andere economische ontwikkeling was de toename van de lonen. Door de plotse daling van de bevolking was er een schaarste aan arbeidskrachten. En hoe zeldzamer de mens hoe meer zijn waarde: tussen 1350 en 1450 zag Engeland (dat zwaar geteisterd werd door de zwarte dood) de lonen meer dan verdubbelen. Samen met de dalende prijs van voedsel en andere producten zorgden deze ontwikkelingen ervoor dat de lagere rangen van de maatschap-